

گفتمان «شعوبی‌گرایی» در روایت شاهنامه فردوسی (براساس تحلیل گفتمانی ارنستو لاکلائو و شنتال موفه)

دکتر علی‌اکبر کمالی‌نهاد^۱

چکیده

گفتمان شعوبیه واکنشی در برابر سروری حاکمیت غیرایرانی بر جان و ناموس ایرانیان بود که از حدود قرن اول تا قرن ششم و هفتم هجری قمری ادامه یافت. این مقاله، روایت شعوبی را براساس الگوی تحلیل گفتمانی لاکلائو و موفه در روایت شاهنامه تحلیل می‌کند. چگونگی و چرایی مبارزات ایرانیان در بستر خیزش شعوبی به‌ویژه در روزگای فردوسی روشن می‌گردد. با منازعه‌های گفتمان شعوبی و حاکمیت غیرایرانی، گفتمان شعوبی در روایت فردوسی با دال‌های دادگری، اختیار، خردورزی و میهن‌دوستی در پیرامون هسته معنایی «احیای حاکمیت ایرانی» بازتعریف و مفصل‌بندی می‌شود. سلطه سیاسی و نظام عقیدتی غزنوی خلافت بغداد را به عنوان «غیرهای گفتمانی» معرفی می‌کند و با برجسته‌کردن مفاهیم هویتی و حاشیه‌رانی سخت‌گیری‌های عقیدتی و اقتصادی، با گفتمان رقیب به ضدیت می‌پردازد. گفتمان شعوبی برای تحقق «رهایی» از سلطه عقیدتی دستگاه خلافت بغداد و حاکمیت سیاسی غیرایرانی، نظریه حاکمیت ایرانی «آرمان‌شاه» را بازتولید می‌کند. عاملیت سیاسی مبارزه با بیگانگان و حاکمیت غیر، با سوژه آزاده «جهان‌پهلوان» (رستم) محقق می‌شود که برای تحقق این آرمان و آرزوی گفتمانی، با دشمنان و بیگانگان مبارزه می‌کند و هیچ‌گاه اسارت و خفت را در برابر غیرهای گفتمانی نمی‌پذیرد.

واژگان کلیدی: ارنستو لاکلائو، شاهنامه فردوسی، شعوبیه، شنتال موفه، گفتمان.

۱. مقدمه

آنچه مردم ایران را بعد از شکست در مقابل اعراب شاد می‌کرد، این بود که به‌موجب احکام دین مبین اسلام، از مساوات اجتماعی برخوردارند؛ اما دیری نگذشت که خلفای

---

^۱ - استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فرهنگیان تهران، ایران. Alikamali@cfu.ac.ir

(نویسنده مسئول)

اموی و عباسی از شیوه حکومت و رفتار مبتنی بر شعائر اسلامی روی گرداندند و ظلم و بی‌عدالتی پیش گرفتند و این باعث شد که ایرانیان سیادت و شکوه دیرین خود را ازدست‌رفته ببینند و امیدشان به یأس مبدل شود. «مردم ایران آمال انقلابی و برابری‌خواهی‌های خود را در مخاطره دیدند... [حاکمیت بنی‌امیه] نیز نتوانست روشنفکران ایرانی و سازمان‌های اجتماعی پیشرفته ساسانی را با سازمان‌های اجتماعی واپس‌مانده خود هماهنگ کند» (تنهایی، ۱۳۸۹: ۵۰). نتیجهٔ سختگیری‌های بنی‌امیه و بنی‌عباس و فضل‌فروشی‌های قوم عرب این شد که مردم ایران علیه سلطهٔ آنان دست به مبارزه ببرند و قیام‌هایی علیه خلافت بغداد شکل دهند. این مخالفت‌ها و مقاومت‌ها در تمام جنبه‌های دینی، هنری، ادبی، نظامی و... علیه اعراب گسترش یافت و در قالب گفتمان «شعوبیه، پیش از قرن دوم هجری شروع و دنبالهٔ آن تا قرن ششم [و هفتم هجری یعنی سقوط عباسیان] کشیده شد» (ممتحن، ۱۳۸۵: ۱۸۱). شعوبیه واکنشی در برابر سیادت حاکمیت غیرایرانی بود که بر مبنای عقل، دین را تفسیر می‌کردند و برای احیای هویت ایرانی می‌کوشیدند. «دعوت شعوبیه سه مرحله پیمود: نخستین مرحله مساواتیان میان عرب و غیرعرب بود که با دلایل و تعلیمات اسلامی همراه بود که پیشرفت زیادی حاصل کرد؛ مرحلهٔ دوم دشمنی با جنس عرب بود که با روی کار آمدن عباسیان و نفوذ وزیران ایرانی و دستگاه آنان، امکان فعالیت و تبلیغ و پیشرفت برای طرفداران این نهضت فراهم آمد؛ مرحلهٔ سوم، مرحلهٔ دشمنی با جنس عرب و هر چه منسوب به عرب بود. در این مرحله برخی از شعوبیه حتی با دین اسلام که متناسب به عرب است، مخالفت کردند و از دایرهٔ تعلیمات دین و موازین شرع خارج شدند» (همان: ۲۰۸). مساواتیان برای اثبات حقانیت و تساوی‌خواهی خود به آیاتی مانند: «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلَحُوا بَيْنَ أَخَوِيكُمْ» (حجرات / ۱۰). مؤمنان برادر یکدیگرند؛ پس بین برادران خود صلح برقرار کنید. و: «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَ

بَيْنَكُمْ إِلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِّنْ دُونِ اللَّهِ» (آل عمران / ۶۴). بگو ای اهل کتاب، بیایید به سوی کلمه‌ای که بین ما و شما مشترک است، جز خدا کسی را نپرستیم، چیزی را با او شریک نگردانیم و نیز جز خدا کسی بر ما حاکم و ارباب نباشد و حدیث پیامبر «لَا فَضْلَ لِلْعَرَبِيِّ عَلَى الْعَجَمِيِّ» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۲۲: ۳۴۸). عرب بر عجم برتری و رجحان ندارد. هم‌چنین به آیات و احادیث دیگر استناد جسته و در مقابل تعصب نژادی اعراب قد علم کردند. شعوبیه در همهٔ فرقه‌های اسلامی بویژه معتزلی، خوارج، شیعی و... تأثیرگذار بود «و در هر فرقه‌ای که داخل می شدند، به طرق مختلف م‌شغول نشر و دعوت می شدند و از این رهگذر در تمام فرق و نحل، آثار نمایانی [در زمینه‌های ادبی، عرفانی، فلسفه و...] از خود باقی گذاشتند.» (ممتحن، ۱۳۸۵: ۲۱۶). در ایران «نهضت شعوبیه تأثیر ادبی خود را از همان اوایل قرن سوم هجری قمری، آشکار کرد. بشّار بن بُرد طخارستانی که در نیمهٔ دوم قرن هشتم میلادی درگذشت، از نخستین ایرانیانی بود که آشکارا از نهضت شعوبیه دفاع می‌کرد. حکیم ابوالقاسم فردوسی طوسی، اومانیست و حماسه‌سرای بزرگ شیعی، در نیمهٔ اول قرن یازدهم میلادی از اندیشه‌های اومانیستی ایرانی سخن می‌گفت و شاهنامه را با اندیشه‌های خردگرایانه و حق‌طلبانه با ابعاد ژرف انسانی ارائه کرد» (فرزاد، ۱۳۸۴: ۱۷۹).

شعوبیان تأثیر زیادی بر اوضاع سیاسی و اجتماعی دورهٔ عباسی داشتند و آنان بودند که زمینهٔ تأسیس حکومت‌های مستقل ایرانی مثل صفاریان، سامانیان، دیلمیان و زیاریان و... را فراهم کردند و برخی حتی سقوط بغداد و انقراض خلافت عباسی به دست هلاکوخان مغول در قرن هفتم را نیز از مظاهر این نهضت می‌دانند. جنبش شعوبیه پاسخی از سوی جامعهٔ ایران به تمامی بحران‌های موجود در ساخت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است. با توجه به شکل‌گیری خیزش شعوبی، اندیشمندان و شاعران ایرانی

نیز در برابر سیادت حاکمیت غیرایرانی واکنش داشته‌اند و برای احیای هویت ایرانی کوشیده‌اند. «برخی از شعویان، ملی‌گرا و معتقد به بازگشت حکومت شاهان ایرانی بوده و برخی معتقد به ملیت‌گرایی فارسی و برخی به ارزش‌های دینی مزدکی باور داشتند (تنهایی، ۱۳۸۹: ۵۸). اندیشمندان و شاعران ایرانی نیز چون دیگر بخش‌های جامعه در نهضت شعوبی واکنش داشته و برای احیای هویت ایرانی کوشیده‌اند. از این رو ادیبی چون ابوالقاسم فردوسی برای برون‌رفت از وضعیت نامطلوب روزگار خود، بر اساس اندیشه و آمال شعوبیه به ارائه دیدگاه‌هایی پرداخته‌است. خوانش گفتمانی لاکلائو و موفه به ما یاری می‌رساند تا ابعاد یکی از بزرگ‌ترین و بااهمیت‌ترین جریان‌های تاریخی را در رویارویی استیلای غیرایرانیان در دوره فردوسی نشان دهد. بنابراین این پرسش‌ها مطرح می‌شود که:

- واکنش این حماسه سرای بزرگ ایران، در هم‌سویی با گفتمان شعوبی چگونه است؟

- «روایت شعوبی‌گرایی» در شاهنامه بر اساس الگوی تحلیل گفتمانی لاکلائو و موفه چگونه مفصل‌بندی و تحلیل می‌شود؟

این مقاله با کاربرست نظریه گفتمانی ارنستو لاکلائو و شنتال موفه، ابعاد فکری و مبارزات سیاسی- فرهنگی ایرانیان را در شاهنامه فردوسی واکاوی می‌کند و خدمات سیاسی- اجتماعی و جایگاه و تأثیر فکری این شاعر را در تاریخ ادب فارسی آشکار می‌سازد.

این پژوهش با روش تحلیلی- توصیفی و با بررسی شواهد درون‌متنی، بر آن است تا با بیان مؤلفه‌های «تحلیل گفتمان» بر اساس الگوی لاکلائو و موفه به بررسی گفتمان شعوبی در روایت شاهنامه فردوسی بپردازد.

پیرامون اندیشه فردوسی و تحلیل شعر بزرگان ادبی بر اساس گفتمان ارنستو لاکلائو و شنتال موفه پژوهش‌های زیادی تدوین شده است که به برخی از مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود:

[گیلانی و موسوی \(۱۴۰۰\) در مقاله «تحلیل و تطبیق فرهنگ سیاسی ایرانیان در شاهنامه فردوسی و نامه طاهر به عبدالله»](#)، بسیاری از سازه‌های فرهنگ سیاسی ایرانیان مانند پاس‌داشت خاندان‌های کهن، توجه به تخمه و نژاد، الهی‌بودن مقام سلطنت و... را بررسی کرده‌اند. [هادیان، ثابت‌زاده و تنهایی \(۱۳۹۷\)](#) در مقاله «گفتمان شعوبی در آراء نا صرخ‌سرو قبادیانی»، شعر نا صرخ‌سرو را از منظر تحلیل گفتمان شعوبی براساس الگوی تحلیل گفتمانی لاکلائو و موفه تحلیل کرده‌اند. [صدرایی و صادقی \(۱۳۹۷\)](#) نیز در مقاله «تحلیل گفتمان ناسیونالیستی در مجموعه اشعار احمد شاملو (بر مبنای نظریه تحلیل گفتمانی لاکلا و موفه)»، به بررسی گفتمان ناسیونالیسم در شعر احمد شاملو از دوره پهلوی دوم تا انقلاب اسلامی پرداخته‌اند. [رستگار \(۱۳۹۲\)](#) در مقاله «[رد پای هویت ایرانی در شاهنامه فردوسی](#)»، بر آن عقیده است که فردوسی برای بازشناسی تاریخ باستان و هویت ایرانی در برخورد بیگانگان مهاجم، تعریفی از ایران و هویت ایرانی در دوره‌های مختلف ارائه می‌کند. [بدرافکن و روحانی \(۱۳۸۹\)](#) در مقاله «[بازنمایی اجتماعی در شاهنامه فردوسی \(بررسی سیر شکل‌گیری و دگرگونی جامعه ایرانی در شاهنامه فردوسی\)](#)»، به بیان سیر شکل‌گیری هویت جمعی، گسترش همبستگی ملی و تشکیل جامعه ایران در طول تاریخ فرهنگ بشر پرداخته‌اند. [عطایی و بهستانی \(۱۳۸۹\)](#) در مقاله «[هویت و غیریت در زمان شکل‌گیری کشور ایران از منظر شاهنامه: دیدگاه انسان‌باورانه ایرانی در سیاست خارجی](#)»، به برخی از عوامل تأثیرگذار بر روابط خارجی در شاهنامه فردوسی پرداخته و تمایز میان ایرانی و غیرایرانی را در ذهن فردوسی نشان داده‌اند. و [مذشادی \(۱۳۸۹\)](#) در مقاله «[پیوند اسطوره و سیاست در شاهنامه: تلاش برای بازتولید](#)

هویت ملی ایرانیان آورده است که فردوسی فروپاشی و ناتوانی شدید ساختارهای سیاسی و اجتماعی، هویت فردی و جمعی ایرانیان را مطرح کرده و برای حل این بحران، تقویت هویت فردی و جمعی را ارائه می‌دهد.

هر یک از این پژوهش‌ها به بیان جنبه‌ای از اندیشه‌های سیاسی - اجتماعی حکیم فردوسی و تحلیل گفتمان شعوبی یا استفاده از الگوی تحلیل گفتمان لاکلا و موفه در آثار دیگر شاعران پرداخته‌اند؛ اما مقاله حاضر با تشریح اندیشه فردوسی بر اساس الگوی تحلیل

.....